OSVRTI, PRIKAZI, RECENZIJE

Aleksandar A. Miljković

DEJVID MEKENZI: *JOVAN RISTIĆ – EVROPSKI DRŽAVNIK*

– Centar za unapređivanje pravnih studija, Beograd, 2004. –

Dejvid Mekenzi, *Jovan Ristić – evropski državnik*, CUPS, Beograd, 2004.

Knjiga o kojoj ovde pišemo je treća po redu monumentalna monografija gospodina Dejvida Mekenzija, počasnog profesora Univerziteta Severna Karolina u SAD, koja se pojavljuje na našem jeziku. Gospodin Mekenzi se u svojoj naučnoj karijeri posvetio izučavanju istorije srpske države u XIX veku, obuhvatajući i razdoblje do kraja Prvog svetskog rata. Dve ranije objavljene monografije, o Iliji Garašaninu i Dragutinu Dimitrijeviću Apisu, donele su mu zasluženo priznanje i predstavljaju izvanredno vredan doprinos našoj nacionalnoj istoriografiji.

Za našeg državnika, političara i naučnika Jovana Ristića, gospodin Mekenzi se zainteresovao vrlo verovatno iz dva razloga. Prvi je što o Ristiću nije do sada napisana nijedna obuhvatna i iscrpna naučna rasprava, a drugi je što je gospodin Mekenzi duboko ubeđen – i rekli bismo s pravom – da je Ristić bio veliki državnik i političar, i to u evropskim razmerama. To svoje uverenje je izrazio, pored ostalog, i time što je u naslovu, uz Ristićevo ime, dopisao reči "evropski državnik". I kao što je ranije, iz istih razloga, bio privučen veličinom lika i dela Ilije Garašanina kao državnika i političara, tako isto je sada bio inspirisan delom

drugog velikog srpskog državnika, Jovana Ristića.

U svojoj monografiji – za koju se bez dvoumljenja može da kaže, isto tako kao i za onu o Iliji Garašaninu, da je monumentalna – gospodin Mekenzi prati Jovana Ristića u svim razdobljima njegovog političkog i javnog života, zapravo njegovo učešće i njegov doprinos u svim važnijim političkim događanjima njegovog doba. A Ristić je zaista igrao, ukupno uzev, izvanredno značajnu ulogu u politici Srbije tokom druge polovine XIX veka, upravo od vremena kada je Ilija Garašanin definitivno sišao sa političke scene. Njegov uspon započinje pod knezom Mihailom, kada je kao srpski poslanik na sultanovom dvoru u Carigradu bio jedna od ključnih figura u pregovorima o povlačenju turskih garnizona iz utvrđenja u gradovima Srbije. Posle smrti kneza Mihaila, Ristić je postao kneževski namesnik maloletnom knezu Milanu Obrenoviću sve do njegovog punoletstva. On je bio taj koji ga je sa školovanja u inostranstvu doveo u Srbiju da bi postao njen vladar (na predlog Milivoja Blaznavca). Tada je prvi put postao namesnik jednog srpskom maloletnom vladaocu. Dok je vršio namesničku dužnost, donet je takozvani Namesnički ustav od 1869. godine, u čijem je stvaranju njegova uloga bila takoreći odlučujuća. U ratovima Srbije za nezavisnost, oslobođenje srpske raje ispod turskog iga i teritorijalno proširenje srpske države, u godinama od 1876 do 1878, Ristić je bio ministar inostranih dela, a posle sklapanja primirja bio je glavni srpski pregovarač, a specijalno u Beču i, nešto kasnije, na Berlinskom kongresu, kada se rešavala sudbina srpskog naroda i srpskih zemalja. U to vreme pada takođe i njegovo angažovanje u borbi koju je Srbija bila prinuđena da vodi protivu bugarskih pretenzija, a koje su dobile podsticaj Sanstefanskim ugovorom između Rusije i Turske. Da s ovim u vezi napomenemo da ne treba izgubiti iz vida da se tada Rusija otvoreno zalagala da Bugarskoj pripadnu sve teritorije južno od Niša, to jest Južna i Stara Srbija. Ristić je značajnu ulogu imao i u događajima oko abdikacije kralja Milana, a posle njegovog silaska s prestola postao je prvi kraljevski namesnik maloletnom kralju Aleksandru Obrenoviću, poslednjem vladaru iz ove dinastije. To je bilo njegovo drugo namesništvo. Međutim, državnim udarom kojim se Aleksandar Obrenović proglasio punoletnim i preuzeo kraljevsku vlast, namesnici su, a s njima i Ristić, protiv svoje volje, bili prinuđeni da podnesu ostavke. Ovim se činom završava Ristićeva državnička i politička karijera.

Međutim, Jovan Ristić je čitavog svog života radio i na naučnom polju, kao istoričar, i taj je njegov istoričarski rad bio takođe veoma zapažen, mada za samog Ristića nije bio od prvorazrednog značaja. Ali posle penzionisanja, on se više posvetio književnoj i naučnoj aktivnosti, da pred smrt bude čak izabran i za predsednika Srpske kraljevske akademije.[1]

Gospodin Mekenzi nije izostavio da ukaže i na ovu književnu i naučnu delatnost Ristićevu, ne zaobišavši ni dugu i mučnu polemiku koju je Ristić vodio s Milanom Piroćancem, predsednikom srpske vlade u vreme sklapanja tajne konvencije s Austrougarskom od juna 1881. i prvakom Naprednjačke stranke, a koja se odnosila na pitanje da li je knez Mihailo u poslednjoj godini svog života nameravao da

1 Ristić je izabran za predsednika SKA 11. januara 1899, a umro je 23. avgusta iste godine.

povede oslobodilački rat protivu Otomanskog carstva za oslobođenje porobljene braće i za ostvarenje svoje ideje o savezu slobodnih balkanskih država, ili je od te namere upravo te godine odustao, to jest odlučio da taj rat odloži za neko kasnije vreme.[2]

Gotovo da nije potrebno isticati koliko je gospodin Mekenzi duboko proniknuo u suštinu Ristićeve državničke i političke delatnosti, a i same srpske nacionalne istorije. On je – da navedemo primera radi – savršeno shvatio suštinu Namesničkog ustava od 1869. i njegov značaj za vreme u kome je donet, sa svim njegovim prednostima, ali i slabostima. Namesnički ustav je nesumnjivo označio napredak u pogledu političke liberalizacije prilika u Srbiji, a naročito posle autokratske vladavine kneza Mihaila, ali napredak u kome su dana velika ovlašćenja vladaocu i u kome je sama narodna skupština ostala pod kontrolom izvršne vlasti i krune, dok je sloboda štampe i dalje bila ograničena strogošću vlade. Po Namesničkom ustavu je izvršna vlast u svakom slučaju imala veliku moć. Napomenimo uzgred da je Namesnički ustav u Srbiji najduže bio na snazi tokom druge polovine XIX veka, duže od svih ostalih ustava koji su bili donošeni posle njega. No gospodin Mekenzi je isto tako dobro razumeo – i to bismo naročito podvukli – razne političke situacije u kojima bi se Srbija našla na spoljnopolitičkom planu kad bi se, na primer, postavilo pitanje Bosne i Hercegovine, odnosno prava Austrougarske na aneksiju tih zemalja, zatim odnosa s Bugarskom, s Rusijom i drugim velikim silama, kao i svih interesa i raznoraznih pogodbi i sporazuma s njima u vezi. Sve složenosti raznih političkih situacija je gospodin Mekenzi odlično sagledavao i objašnjavao. Ilustracije radi, uputili bismo posebno naše čitaoce na njegovo izlaganje o zbivanjima posle završetka Srpsko-turskih ratova 1876-1878. godine, to jest na ono u vezi sa Sanstefanskim ugovorom i Berlinskim kongresom, na kome je Srbiji priznata potpuna nezavisnost. Gospodin Mekenzi je tu situaciju sagledao u svoj njenoj složenosti i vrlo precizno, razmotrivši s dubokim razumevanjem sve političke poteze koji su povlačeni, kao i zakulisne radnje velikih sila na međunarodnom planu i u koje je Srbija bila upletena silom prilika. Mnogim svojim odličnim razmatranjima u ovoj knjizi gospodin Mekenzi je još jednom potvrdio ozbiljnu reputaciju koju uživa ne samo kao dobar poznavalac srpske istorije druge polovine XIX veka, nego i kao istoričar čiji je doprinos našoj nacionalnoj istorijskoj nauci znatan.

Ukazali bismo i na jednu osobenost u samoj kompoziciji knjige, koja

2 Tu je polemiku započeo Milan Piroćanac svojim radom *Knez Mihailo i zajednička radnja balkanskih naroda*. Međutim, Piroćanac nije bio jedini Ristićev kritičar iz redova naprednjaka. Na brošuru Milutina Garašanina *Dva namesništva*, koja je takođe bila uperena protivu Ristića, ovaj je odgovorio brošurom *Jedno namesništvo*, dok je M. Piroćancu odgovorio brošurom *Poslednja godina spoljašnje politike kneza Mihaila*. U razmeni međusobnih optužbi pojavila se i jedna "bezimena brošura" pod naslovom *Srpska narodna misao i M. Piroćanac*, za koju je Piroćanac optužio Ristića da, čak i u slučaju da ju je pisao neko drugi, ona "bez g. Jov. Ristića nije pisana". Razume se, gospodin Mekenzi se nije mogao da upušta u detaljno raspravljanje ovog specijalnog pitanja, mada je u svojoj knjizi navodio poneko mesto iz Ristićevih polemičkih spisa; na primer iz *Poslednje godine spoljašnje politike kneza Mihaila*, ili upućujući čitaoce na neki od njih.

svakako doprinosi sistematici izlaganja i time je čini još vrednijom. Naime, gospodin Mekenzi često na završetku pojedinih poglavlja kao da rezimira Ristićev udeo u događanjima o kojima je u tom poglavlju reč, a čime se najčešće opravdavaju njegovi politički stavovi i politički potezi u vezi s pitanjima koja se razmatraju. Primera radi navodimo završni stav poglavlja u kome se izlažu razlozi zbog kojih je Srbija zaratila protivu Porte 1876. godine. "Srpska objava rata Turskoj nije proisticala iz drskosti ili slepog precenjivanja snage Srbije", piše gospodin Mekenzi i nastavlja: "Ristić je više puta pokazao da zna kako da iskoristi najpovoljniji trenutak da bi nešto počeo, istovremeno predviđajući neočekivane događaje i ishode. Do tog trenutka elementi koji su ukazivali na raspad Otomanskog carstva postali su toliko snažni da bi se čak i najmoćnije zemlje raspale. Ipak, Ristićeva diplomatska inicijativa za Bosnu i Hercegovinu nesumnjivo je bila manevar, jer nije bilo primera u otomanskoj istoriji da je Porta mirno prepustila bilo koji deo teritorija kojih se domogla, izuzev tvrđava u Srbiji 1867. Međutim, da je Porta u maju 1876. poslušala Ristića kao pre deset godina, izbegla bi negativne posledice dva rata sa Srbijom. Posle neuspeha Ristićevog poslednjeg diplomatskog pokušaja, dve srpske države[3] objavile su rat Porti i prešle granice Turske".[4]

Iz ovih reči gospodina Mekenzija jasno se vidi ne samo Ristićev udeo u ovim događajima, nego i njegova politička umešnost i mudrost u pokušajima rešavanja ovog pitanja. Na ovaj način je gospodin Mekenzi završio više poglavlja u svojoj knjizi.

Prevashodno naučni karakter ove monografije potvrđuje se i obuhvatnošću izvorne građe koju je gospodin Mekenzi koristio, kao i naučne i stručne književnosti koju navodi. Gotovo da nema dela niti autora koji se bavio istorijskim zbivanjima u kojima Ristić nije imao značajnijeg udela a da ga gospodin Mekenzi nije na neki način pomenuo. Kao i svaki savestan istoričar, i on se u nekim svojim tvrdnjama oslanja na arhivsku građu. Oslanja se i na proverene autore koji su pisali o tom razdoblju srpske istorije, a specijalno one koji predstavljaju velika i poznata imena; pre svega na Slobodana Jovanovića, ali i na Grgura Jakšića, Vojislava Vučkovića, Živana Živanovića, od novijih na Vasu Čubrilovića, ili od savremenih na Slavenka Terzića. No neke knjige i autore je propustio da navede.[5]

Gospodin Mekenzi koristi i memoarsku književnost, ali u nešto manjem obimu. On se, na primer, na nekoliko mesta poziva na *Zapise* Jevrema Grujića. Međutim, na podatke o Jovanu Ristiću nailazi se i u mnogim drugim memoarskim delima, na primer u uspomenama Dimitrija Marinkovića, a koje gospodin Mekenzi izgleda da nije koristio. Ali se zato obilato služio podacima o Ristiću – i, čini nam se, sasvim opravdano – iz sećanja Branka Petrovića, koja su, koliko nam je poznato, drugi istoričari do sada manje koristili kao

3 To jest Srbija i Crna Gora.

4 Navedenim tekstom završava se poglavlje *Balkanske pobune i dve "akcione vlade" (1875-1876)*.

5 Jedna od njih je, na primer, knjiga: *Srbija 1878*, Priredili Mihailo Vojvodić, Dragoljub R. Živojinović, Andrej Mitrović i Radovan Samardžić, SKZ, Beograd, 1978. Ova knjiga je priređena i izdata na stogodišnjicu Berlinskog kongresa i nezavisnosti Srbije.

istorijski izvor u svojim razmatranjima o ovom našem državniku i političaru. Kao značajan izvor podataka poslužila mu je i prepiska Ilije Garašanina, Jovana Marinovića i drugih viđenijih političkih ličnosti, većinom u izdanjima Srpske kraljevske akademije.

Posebno bismo spomenuli da se gospodin Mekenzi, kad piše o Namesničkom ustavu, otvoreno protivstavio kritičkim razmatranjima i oceni Dragoslava Jankovića kad piše o razdoblju prvog Ristićevog namesništva kao i osnovnih postavki na kojima je počivala ova ustavna reforma, konstatujući pritom da je D. Janković "komunistički naučnik iz vremena Titovog režima". On se još jednom protivstavio komentarima i ocenama Dragoslava Jankovića kada ovaj kritikuje slobodu štampe u Srbiji u vreme Ristićevog Namesničkog ustava od 1869. godine. Ovog puta je D. Jankovića nazvao "titoističkim kritičarem".[6]

Inače, gospodin Mekenzi ove i ovakve sudove ne izriče često. Zapravo, ne izriče ih gotovo uopšte. Na primer, on na knjigu Vase Čubrilovića *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, koja je objavljena u doba Titove komunističke diktature, gleda kao i na svako drugo naučno delo. Međutim, nema sumnje da je i Vasa Čubrilović, bez obzira na svoju naučnu reputaciju, u ovoj svojoj knjizi takođe činio ustupke Titovom režimu, i to značajne. To je vidljivo naročito kad ovaj naš istoričar piše o pojedinim srpskim državnicima i političarima, kao na primer o Nikoli Pašiću, ili o srpsko-hrvatskim suprotstavljanjima i nesuglasicama u vezi s ujedinjenjem u zajedničku državu. No s ovim u vezi posebno bismo uputili čitaoce na poglavlje u ovoj Čuburilovićevoj knjizi pod naslovom *Razvoj građanske političke misli u Srbiji i Jugoslaviji 1918-1941*, kao i na čitav taj odeljak pod naslovom *Razvoj političke misli u Srbiji posle 1918-1941*.

Nije zadatak ovog kritičkog osvrta da dokazuje tezu da je Vasa Čubrilović takođe pravio ustupke režimu, ali se ipak osećamo obaveznim da ukažemo na potrebu izvesne rezerve koju je potrebno imati prema svim autorima koji su objavljivali pod komunističkim režimom u Srbiji i Jugoslaviji, pa i prema Čubriloviću. Takav ustupak u navedenom delu Vase Čubrilovića predstavlja, na primer, tvrdnja da su za Nikolu Pašića i njegovu Radikalnu stranku, uprkos tome što su oni Jugoslaviju zamišljali kao ustavnu i parlamentarnu monarhiju, ona bila država s "jakom upravnom vlašću", i to upravo iz razloga, kako Čubrilović izričito navodi, "da bi se preko državnog aparata moglo vladati drugim zemljama i drugim narodima" (str. 558). Drugim rečima, on u ovom navodu tvrdi o nesumnjivom postojanju srpskog imperijalizma pod vladom Pašića i radikala, zapravo ono isto što su tvrdili i komunisti na vlasti – i to uprkos tome što u programima Radikalne stranke o tome nema ni reči, a o čemu ni u praktičnoj politici koju su u Jugoslaviji vodili Nikola Pašić i Radikalna stranka takođe nema o tome činjeničke potvrde. Srpski imperijalizam je bio komunistička izmišljotina. U stvari, jedino pitanje koje su radikali postavljali bilo je ujedinjenje svih Srba u jednu državnu zajednicu, a što je praktično bilo i ostvareno stvaranjem Kraljevine Jugoslavije. Pri tom skrećemo pažnju na to da centralističko uređenje Kraljevine Jugoslavije, koje je bilo zavedeno još prilikom nje-

6 Kasnijih godina se Dragoslav Janković donekle oslobodio sovjetskog, to jest politikantskog načina raspravljanja ozbiljnih naučnih tema.

nog stvaranja i koje produžilo da živi i posle podele jugoslovenske državne teritorije na banovine, sve do 1939. godine, ne može biti smatrano posledicom izmišljenog srpskog imperijalizma, to jest vladavinom srpskog naroda, pa, ako se hoće, i srpske buržoazije nad drugim narodima.

Koristimo ovu priliku da skrenemo pažnju – ne znamo da li autoru, izdavaču, redaktoru, prevodiocu ili lektoru – da u knjizi ima izvesnih pogrešaka za koje ne znamo od koga potiču. Na primer, na više mesta se spominje ime "Stojan Čukić", nepoznato u srpskoj istoriji tog doba, iza kojeg se besumnje krije značajna politička i istorijska ličnost Stojana Cukića, a koji se pod svojim pravim imenom u knjizi nigde ne pominje. Slično prezimenu Koste Cukića, i prezime poznatog opozicionog narodnog tribuna tog doba Ranka Tajsića odštampano je kao "Tajšić". Zatim, u fusnoti na strani 340. uz ime Jovana Miškovića stoji da je bio "ministar rata" u vladi Jovana Ristića, mada se iz samog teksta može da zaključi da je taj podatak preuzet iz druge knjige *Političke istorije Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka* Živana Živanovića. No u Živanovićevoj knjizi jasno stoji da je Jovan Mišković u toj Ristićevoj vladi bio postavljen za ministra vojnog, a tako piše i u tekstu samog gospodina Mekenzija na narednoj, 341. strani. Da uzgredno napomenemo da u Srbiji nikada nije postojao naziv "ministarstvo rata". O Ujedinjenoj omladini srpskoj gospodin Mekenzi piše uglavnom u poglavlju u kome govori o prvom Ristićevom namesništvu. Međutim, on je navodi samo kao "Omladina", tako da može da se desi da čitaoci pod tom rečju ne prepoznaju da je reč o Ujedinjenoj omladini srpskoj kao nacionalnom pokretu. S njom u vezi da pomenemo i to da je gospodin Mekenzi kao njenog predvoditelja imenovao samo Alimpija Vasiljevića, ne spominjući uopšte ni Milana Kujundžića Aberdara, ni Mihaila Polit-Desančića kao ni druge omladinske prvake, čija uloga u ovom pokretu nije bila ništa manje značajna od Vasiljevićeve. A kad bi neke od znamenitih "omladinaca" i spomenuo na nekom drugom mestu, on ne spominje da su oni takođe bili i predvoditelji omladine (na primer Vladimira Jovanovića, Svetozara Markovića i još neke). Isto tako se ime poznatog istoričara Vase Čubrilovića u knjizi piše čas "Vaso", a čas "Vasa".

Naravno, sve su ove primedbe uglavnom bez značaja po naučnu vrednost samog dela, mada se ipak trebalo postarati da se one otklone pre davanja knjige u štampu. Takođe mislimo da nema valjanog razloga da knjiga o Jovanu Ristiću bude štampana latinicom, s obzirom na to da je namenjena skoro isključivo srpskim čitaocima, a i da se u njoj govori o ljudima i dobu kada je u Srbiji ćirilica bila jedino pismo.

Knjiga gospodina Dejvida Mekenzija o Jovanu Ristiću popunjava veliku prazninu u našoj istorijskoj književnosti. On je u njoj osvetlio lik velikog srpskog državnika i političara Jovana Ristića, jednog od nekoliko najznačajnijih, čije je delo ugrađeno u same temelje srpske države koja je stvarana do 1914. godine. Gospodin Mekenzi je to isto bio uradio i kad je našoj naučnoj javnosti prezentovao svoju studiju o Iliji Garašaninu, čije se državničko i političko delo završilo tokom vladavine kneza Mihaila Obrenovića, upravo onda kad je Jovan Ristić započeo da gradi svoju državničku i političku karijeru. Tako je ispalo – namerno ili nenamerno – da je gospodin Mekenzi obradio dve od nekoliko naj-

značajnijih ličnosti srpske istorije XIX veka,[7] koje su delovale u političkom životu srpske države u kontinuitetu jedna za drugom, u vreme kada se stvarala ona Srbija koja je posle Prvog svetskog rata ujedinila skoro sve Srbe i veći deo Južnih Slovena u jednu državnu zajednicu, a koju su srpski i jugoslovenski komunisti, u duhu nastojanja Kominterne u vreme Staljinove despotske vladavine, za pola veka svoje totalne dominacije uspeli potpuno da rasture.[8]

Kao što su graditelji srpske države bili Ilija Garašanin, Nikola Pašić, knezovi Miloš i Mihailo i kralj Milan, a u Prvom svetskom ratu i po njegovom završetku graditelj države Južnih Slovena kralj Aleksandar Karađorđević – tako je graditelj srpske države bio i Jovan Ristić. On je van svake sumnje svojim delom obeležio čitavu epohu u srpskoj istoriji. Ali do sada na to niko od naših istoričara nije tako eksplicitno i tako ubedljivo ukazao i to dokazao.

Zahvaljujući upravo knjizi gospodina Dejvida Mekenzija, pred našim očima izrasta gorostasna figura velikog srpskog nacionalnog i evropskog državnika i političara Jovana Ristića.

7 U 20. svesci Biblioteke "Politika i društvo" Milan Vladisavljević je u tekstu pod naslovom *Razvoj ustavnosti u Srbiji* naveo nekoliko velikaša "koji su se najviše uzdigli i čija imena stoje na čelu političke i društvene istorije Srbije"; među tim imenima on navodi i ime Jovana Ristića.

8 Poznato je insistiranje Kominterne da Jugoslavija kao država mora da se rasturi po svaku cenu. Nešto od materijala koji potvrđuju da je to za Kominternu bilo centralno pitanje kad se radilo o Kraljevini Jugoslaviji može se naći u knjizi: Sima Marković, *Tragizam malih naroda* (Beograd, 1985). Uostalom, verujemo da je jedini razlog zbog čega je Sima Marković bio likvidiran u staljinskim čistkama bilo njegovo opiranje da se povinuje ovoj bezumnoj kominternovskoj direktivi.